

בתי עסק ומוסדות כלכליים של יהודים בעבר ב"רחוב דוד" בירושלים העתיקה

ב. תכנון הרחובות

השם רחוב דוד הוא שם חדש יחסית. להערכתנו השם ניתן ע"י הבריטים, וזאת כנראה לאור קרבת הרחוב לאתר "מגדל דוד". אך כאן נדגיש נקודה חשובה, כי שם הרחוב בערבית הרשום על שלטי הרחוב - הוא "סוק אלואאן", או "סוק אלון", שפרושו - "שוק הצבעים". שם זה מחזיר אותנו לתקופה הצלבנית. בתקופה זו - במאה ה-12 - היה מקומה של השכונה היהודית בירושלים, לא כמו היום, בצד הדרומי מזרחי של העיר, אלא בצפון. ע"י החומה של העיר העתיקה. במפות ירושלים מהתקופה הצלבנית, צוין השם "שכונת היהודים" לאורך הקטע הצפוני מזרחי של העיר.

אך מענינת עובדה נוספת, כי במפות מתקופה זו, נרשם ע"י הדרך של רחוב דוד המילים: "צבעים יהודים". הנוסע היהודי המפורסם, רבי בנימין מטודלה, בבואו לירושלמה במאה ה-12 מצא בה מספר יהודים שעסקו במלאכת הצבעות. נמסר גם כי צבעים אלה גרו על יד המרכז השלטוני מול ה"מצודה". הרמב"ן שעלה ארצה לירושלים, מאה שנים לאחר מכן בשנת 1267, מצא בה "...רק שני צבעים יהודים". נראה לפיכך, כי השם "סוק אלואאן" - "שוק הצבעים" - לרחוב דוד, הוא עוד מתקופת ימי הביניים, והוא זכר לאותם צבעים יהודים, שהתגוררו באיזור זה.

א. מבוא

רחוב דוד בירושלים ש"בין החומות" הוא רחוב עתיק שתחילתו ברחבת "שער יפו" והוא ממשיך מזרחה עד הגיעו לצומת של רחוב היהודים מימין ו"שוק הצורפים" משמאל.

הרחוב נושא אופי של שוק, והמאפיין אותו הם מערכת החנויות שבשני צדדיו. מהצומת של רחוב היהודים במורד הרחוב, מתחיל "רחוב השלשלת" היורד מזרחה ומגיע ל"שער השלשלת" - שב"הר הבית" - "באב אל סלסלה" בערבית. על חלקים מרחוב דוד יש קימורים והרחוב לפיכך אפל בכמה קטעים.

הבתים ברחוב דוד הם לרוב מהתקופה התורכית - משנות בניה שונות. אך בהמשיכנו מזרחה ברחוב זה, בצד שמאל של הרחוב נגיע למערכת אולמות גדולים, מהתקופה הצלבנית. אולמות אלה, שמשו בזמנו כ"חאן" דהיינו מקום חניה לעוברי דרך,

בתחילת המאה שלנו הפך המקום לשוק למכירת תבואה. משום כך קראו לאולמות אלה בעבר "סוק אל ביזאר", דהיינו "שוק התבואה", כפי שנראה לחלון, לחלק זה של רחוב דוד קראו בעבר "שוק אל ביזאר". כיום משמשים אולמות אלה, כשווקי ירקות.

לרחוב דוד, בחלק העליון עד הקמרון הגובל עם רח' הנוצרים נהגו למעשה לקרוא ה"בטרק", או "שוק הבטרק". בעיקר נהגו כך יהודי ירושלים. כך למשל הד"ר א. שושן (1901-1990) בספר זכרונותיו "ירושלים עירי" ³, מספר כי בני משפחתו נהגו לקנות דיגים לשבת, ברחוב הבטרק שהוא רחוב דוד. המלה "בטרק" היא שבוש מהמילה "פטרק" שפירושו ה"אפטריארך" (היווני). בשפה הערבית לא מופיעה האות פ' כשהיא דגושה, ובמקומה באה האות "ב". מכאן שהשם "בטרק" פירושו ה"פטרק" - והכוונה ל"אפטרירך היווני", אשר מקום משכנו הוא ברובע הנוצרי, ורחוב דוד ורחוב הנוצרים מובילים אכן לאפטריארך. אך יש שהכינוי "בטראק" התייחס לרחוב הנוצרים דווקא, הוא הרחוב היוצא מרחוב דוד צפונה. איש החינוך והעסקן הצבורי המפורסם דוד ילין, בכרך א' של כתביו "ירושלים של תמול" - אשר את דבריו הרלוטנים לנושא נביא להלן - בתארו את רחובות המסחר בעיר העתיקה - אומר:

"רחובות המסחר והמלאכה בירושלים, הרחובות אשר בהם תנועת החיים במלוא מובנה, נחלקים לשניים. האחד יורד קו ישר משער יפו מערבה (רחוב דוד) ועד למטה משוק התבואות (אלביזאר) קדמה, ושלוחה פונה מהמרכז צפונה הוא "רחוב הבטרק" אשר ברובע הנוצרים." ⁴

המדייקים יותר קראו ל"רחוב הנוצרים" ה"בטרק הקטן" או ה"בטרק הצר" ובערבית - ה"בטרקה" (פרומקין ע"מ 53). איש ירושלים הסופר חיים המבורגר, בנו של נטע המבורגר

מייסד "בנק האחים המבורגר", בספרו "שלשה עולמות" כותב כי:

"לפני חמישים שנים היה רחוב הבטרק המרכז המסחרי של ירושלים בכלל, (שנות ה-90 של המאה ה-19) כל העסקים והמסחרים והחנויות הגדולות של כל דבר היה ברחוב הבשמים עד שער יפו והרחוב היה הומה מרוב אדם..."

ד. רחוב דוד לפרטי

רחוב דוד מתחלק למעשה לשני חלקים. החלק הראשון - העליון - מתחיל מ"שער יפו" ויורד עד הקמרון שמעל הרחוב. הנסמך לרחוב הנוצרים. החלק השני מתחיל מקמרון זה ויורד מזרחה עד האולמות הצלבניים הנ"ל - "שוק הביזאר". לכל חלק מהרחוב שם נפרד.

סופר הפולקלור הספרדי יעקב יהושע בספרו "ירושלים של תמול", במאמרו על "רחוב דוד ושוק הביזאר" מפרט את העובדות ומציין את הכנוי לגבי כל חלק. הוא אומר כי רחוב דוד, המתחיל מהרחבה של "שער יפו" ויורד אל העיר העתיקה עד קצה שוק הירקות, נשא בתקופת ילדותו (שנות ה-20) שני שמות. הקטע הראשון היה נקרא: "סוויקת עלון" ואילו הקטע השני, שהתחיל מן הקמרון ויורד מזרחה, נקרא היה - "סוק אל ביזאר" דהיינו "שוק התבואות" או השוק סתם ⁵. על כינויים אלה לשני חלקי הרחוב, נובע גם מדברי דוד ילין שהובאו לעיל.

השופט גד פרומקין בספרו מביא תרשים מאיזור רחוב דוד והרובע הנוצרי, שבו מסומן החלק העליון של רחוב דוד - ורשום בירדנו

1. דוד ילין על בתי העסק של יהודים ברחוב דוד

עובדות מענינות על מספר בתי עסק של יהודים באיזור רחוב דוד בשנות ה-90. אנו מקבלים מפי איש ירושלים, המורה ואיש הציבור דוד ילין, שהזכרנוהו לעיל, באחד המאמרים שלו בספרו "ירושלים של תמול", מספר על סיור מיוחד שערך בעיר העתיקה, בחודש שבט שנת תרנ"ו (1896). בדברים שאת חלקם נביא להלן, יש מידע מגוון בנושא. ילין ערך את הסיור ביום השבת, ומאמרו נקרא - "טיול של שבת". הוא מבקש לספר עד כמה היו היהודים קשורים לחיי המסחר של ירושלים באותו הזמן, ובצורה ססגונית הוא מתאר את מה שראוהו עיניו, ברדתו מהעיר החדשה לכון "שער יפו". ילין מדגיש, עד כמה מורגשת השבת באיזור המסחרי של ירושלים, כיוון שכמה וכמה מהחנויות מוחזקות על ידי יהודים וכעת בגלל השבת סגורות הן.

בעמרו ברחבת "שער יפו" אומר ה. ילין, כי "הרחבה ריקה מהמון זאיכרים והאיכרות, המביאים בכל ימי השבוע מפרי אדמתם, למכרה ושוחחים להם שטוח על פני הארץ בצדי הרחבה" (ע"מ 25), ובהמשך הוא אומר:

"עברתי את שער יפו, ואבוא העירה, מהמקום הזה ועד מבוא "רחוב הבאטרק" (רחוב הנוצרים), אמנם אין חנויות רבות סגורות, כי אך כעשרים חנויות שייכות ליהודים בין חמש ושבעים החנויות אשר לאורך החלק המערבי של הרחוב הזה (החלק העליון) ואשר רובן הן לממכר פירות וירקות וכל דבר אבל".

לעיר העתיקה דרך רחוב דוד, ובהגיענו לתחילת רחוב הנוצרים, נבחין כי לשני צדי פתח הרחוב יש 2 שלטי רחובות. האחד משמאל לרחוב הנוצרים ועליו רשום בעברית ובאנגלית רחוב דוד, והרישום בערבית היא "סוק אלואאן". ואילו על השלט הימני, רשום באנגלית ובערבית "סוק אל ביזאר".

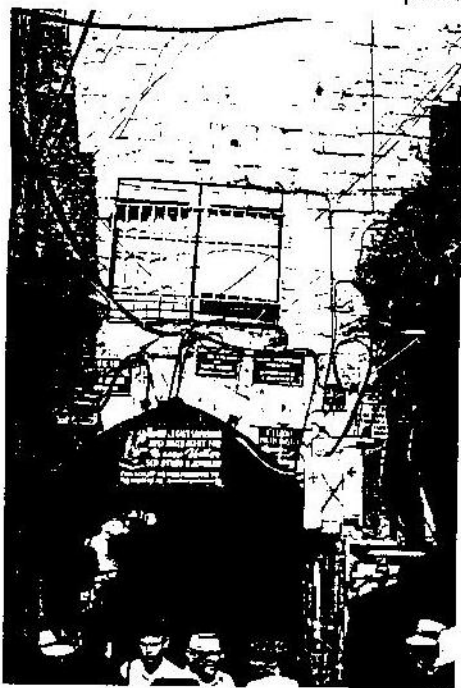
כאן נציון פרט חשוב, כי לשני חלקי הרחוב, יש סדרת מספרים נפרדת, מספרים אלה נקבעו על ידי הבריטים. הסימון הוא על גבי פחות ירוקות שצורתם אובלית, והמספרים לפתחי הדירות והחנויות. חלקו הגדול של רחוב דוד, אשר לשני צידי הרחוב, פה ושם יש פירצה שדרכה הדרו קרני אור ושמש לתוך הרחוב. ("דרך שופט" עמ' 54)

ה. רחוב דוד בשנות ה-70 של המאה ה-19

עתה אחרי דברי הפתיחה בנושא, נפרט דברינו בענין המעורבות של היהודים במסחר באיזור, נציון כי כיום כשאנו הולכים בסימטאות מיוחדות ואורינטליות אלה, נוכחים כי כל המסחר נתון בידי מוסלמים ונוצרים, וכמעט אין רואים זכר ליהודים, קשה לתאר את המציאות הזו של העבר, ראשית נציון, כי עוד בשנת תרל"ג (1872), דוה העתון הירושלמי, "הלבנון", כי רוב בתי המסחר הבנויים מהשוק העליון, עד השוק התחתון, הנקרא "רחוב המקדש", ("רחוב השלשלת"), שייך לבני ישראל והמה סוחרים נכבדים.⁸

בעמדנו בקטע זה ברחוב דוד, ולפני שנמשיך לפרט על בתי העסק הנוספים שהתקיימו בעבר באיזור, נביא כעת סיפור דברים על מוסד יהודי מענין שעמד כאן בעבר. המדובר במלון יהודי זעיר שהתקיים באיזור, והיה נקרא - "מלון תלפיות". מלון זה או "מלונצ'יק" התקיים בחלק הראשון של רחוב דוד, בבנין התלת קומתי, מעל הקימרון הראשון של הרחוב סמוך ל"רחוב הניצרים".

המלון נוסד על ידי ר' מרדכי אהרן פישמן - יהודי חסיד, שהיה מפורסם בירושלים כ"בעל צדקה". המלון התקיים במקום זה בעיר העתיקה, בשנים 1920 עד פרוצות 1929. משפחת פישמן התגוררה גם היא בבית המלון.

הקשת הראשונה ברחוב דוד מקום "מלון תלפיות" בעבר

דוד ילין מספר בהמשך תחילה על מוסד כלכלי מפורסם, אותו הוא פוגש בירדו ברחוב דוד, וכה דבריו:

"הוספתי ללכת, ואעבור בדרכי על פני הבנק הראשון בעירנו, הוא הבנק אשר לאחינו ה' ולירו, אשר רק הוא לבד נשאר בתוקפו ולא הזדעזעו בצוק העתים כאשר הזדעזעו שני הבנקים האחרים אשר היו לבני הנוצרים, ואבא אל פינת רחוב הבאטרק" (ה' ילין מכנה כאן את רחוב הנוצרים רחוב הבאטרק)).

בהערה לדברים, בענין שני הבנקים לבני הנוצרים ש"הזדעזעו", מצוין כי הכוונה ל"בנק פרוטיג'ר", ו"הבנק הגרמני", ש"פשטו את הרגל" באותו הזמן.

בנק ולירו היה המוסד הכספי הציבורי הראשון בארץ-ישראל. שותפיו היו יהודים ונוצרים, ועסקיו הקיפו את רב ערי ארץ-ישראל וסוריה.

כאן אנו מתודעים למוסד כספי יהודי חשוב, שהתקיים בעבר באיזור זה - בעיר העתיקה. ילין מספר, כי בדברו על "אחינו ולירו" הוא התכוון, לחיים אהרן בן יעקב ולירו, שהיה האיש הפעיל ביותר בבנק משנת 1875 ועד לסגירתו.

בנקודה זו נדגיש, כי היה עוד בנק יהודי בהמשך רחוב דוד, והכוונה לבנק "האחים המבורגר". בנק זה היה ממוקם בחלק השני של הרחוב, בקטע הנקרא רחוב ה"בואר". "בנק המבורגר" שרת במיוחד את בני העדה האשכנזית ואת מוסדותיהם, כמו "כוללים" ושיבות, ועל כך נביא דברים באופן נפרד.

אותו להביא את התרומות לאותן משפחות שהסבא תמך בהם ב"מתן בסתר". הסבא, לדבריו, היה יהודי עליו ושמח, ונהג לשמח את חבריו ה"חסידיים" בבית הכנסת החסידי המפורסם ע"ש ר' ניסן באק בעיר העתיקה - ר' נישע"ס שול".

הוא נהג לפזר את הפסוק מספר תהילים - "פתחו לי שערי צדק אבא בם אודה יה", והיה מדביק את כולם בשמחה. הוא מוסיף כי בשבתו לאסוף את הצדקה, היה הסבא נוהג ללבוש בגדים מהודרים והחזיק מקל וגולת כסף בראשו. כששאל את הסבא משום מה הוא מחזיק את המקל היקר בידו, היה משיב: "... כדי שהציבור יבין כי הצדקה אינה ח"ו עבורי, כי עשיר אני".

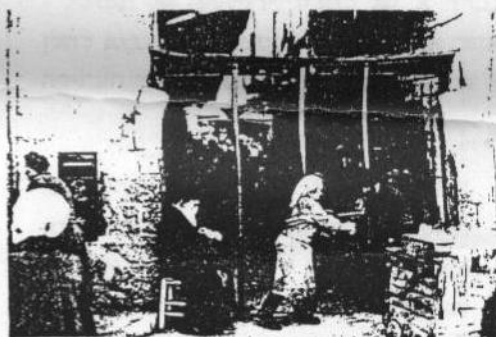
הנכד פישמן הוסיף כי בפוגרום של 1929 באו פורעים לסביבת המלון ששם כאמור גרה גם המשפחה. שכן ערבי התייצב אז ליד הדירה, ובידו חרב, והוא הכריז והזהיר את... כי מי שיעז לפגוע ברב פישמן או במשפחתו הוא יכרות את ראשו... " וכך ניצלה המשפחה.

בחוברת "כל ירושלים", לשנת תרפ"א-1921, שהזכרנוה לעיל, במדור על בתי המלון בירושלים, רשום: "מלון תלפיות מ.א. פישמן, הכתובת: בעיר העתיקה סמוך לשער יפו" (עמ' 89).

הד"ר ל. מג'רו שהתיישב בעיר העתיקה בשנת 1922 וייסד בה קליניקה, מספר בזכרונותיו כי בהכנסו לעיר העתיקה בשנת 1922 דרך רחוב דוד ראה מעל חלון בית אחד ברחוב שלט עם השם "מלון תלפיות", והוא מציין אכן בספרו כי את המלון ניהל הרב פישמן. המלון פסק מלפעול בפרעות תרפ"ט (1929), והוא עבר מכאן לשכונת "נחלת שבעה".

ר' מרדכי אהרן פישמן היה יהודי בעל הדרת פנים, חסיד מחסידי "בויאן", ששמש כגבאי צדקה לעניים, ב"מתן בסתר". בירושלים נהגו לקרוא לו "דער ברדיטשעבר רבי" - הרבי מברדיטשוב. ותיקי ירושלים זוכרים עד היום את היהודי בעל ה"הדרת פנים", הלבוש היפה, שהיה יושב על כסא ומטפחת בידו, ומבקש מהעוברים ברחובותיה של ירושלים, שיתרמו לצדקה. הוא היה נוהג לומר: "דבר מצוה... דבר מצוה".

דמותו של מרדכי אהרון היתה משפיעה, והאנשים היו תורמים, בעין יפה. בתחילה היה ר' מ.א. פישמן יושב ליד "שער יפו". לימים הוא העתיק את מקומו לאיזור "ככר ציון", ליד "מלון רון" כיום. בערבי שבתות היה יושב ר' מרדכי אהרן ליד השער הראשי של שוק "מאה שערים".

"עניי עירך קודמים..."
אוסף לצדקה ע"י השער הראשי של מאה שערים

פרטים נוספים על ר' מ.א. פישמן, נודעו לנו מפי נכדו, עו"ד אברהם פישמן מתל-אביב. הנכד מסר לנו כי מקום ישיבתו של הסבא ב"שער יפו" היה ליד חנות המשקאות של משפחת בוימגרטרן. כילד היה הסבא שולח

לעיל הבאנו את דברי ד. ילין, על המסחר באיזור, בסוף המאה ה-19.

עברו מספר שנים, ירושלים עברה שנות דמים, בפרעות הערבים של שנות תר"פ (1920), תרפ"א-1921 ותרפ"ט-1929. הארזעים השפיעו על חיי היהודים בעיר העתיקה. החלה עזיבת התושבים, כולל סגירת בתי עסק. הנושא קבל את ביטויו בכתבים על ירושלים.

איש ירושלים, הסופר יעקב יהושע, בחיבורו על רחוב דוד ושוק אל ביזאר (11), מתאר ממראה עיניו באיזור, בשנות ה-20 וה-30 של המאה שלנו. הוא אומר: כי החלק העליון של רחוב דוד, הנקרא "סוק אלון", היה "נקי" מחנויות יהודיות, וזאת בהשוואה לדברי ד. ילין המספר על 20 חנויות של יהודים בשנת 1896.

יהושע מוסיף כי החנות היהודית היחידה שעמדה סמוך לקמרון היתה חנות הדגים של אהרון ארוטשס, אשר בניו המשיכו בעסק המשפחתי בשוק "מחנה יהודה". חנות ארוטשס לדבריו עמדה ממש לפני הירידה ל"שוק הבטרק" ברחוב דוד, מתחת למלון אמדורסקי.¹² אך יודגש כי היו באותן שנים, הרבה חנויות של יהודים בחלק השני של הרחוב, הנקרא "שוק אל ביזאר".

יעקב יהושע, בספרו הנ"ל בהמשך, מונה את משפחות בעלי החנויות שהיו קיימות באיזור זה, ברחוב ה"ביזאר".

תחילה מזכיר יהושע את חנותו של יהודה קבילי, שמכר כלי מטבח. זוו של מושיקו אל

גורני. לאחר מכן עמדו חנויות קטנות של החלפנים, יעקב טאג'יר, שמואל בכר, מוסה חון, ועוד. הוא מוסיף, כי בשטח החלפנות, היו בשוק גם כמה מבני העדה האשכנזית והם: פנחס צוקרמן, וינברג, גולדברג ודויטש. כן מזכיר י. יהושע את בעל החנות אהרון גורל מצד ימין של הרחוב, שנכדו - צבי גורל, מנהל עד היום חנות לכלי מיטה ומתנות ברחוב שלומציון המלכה. כן צויינו על ידו החנוונים - דברה שוילי, עזרא קוקיה, חכמישוילי והחנות של חכם אהרון ברוך, שהיה ידוע כחסיד, ברחוב זה עמדו גם חנויותיהם של אברהם ומשה עבאדי, שלדברי

י. יהושע ייצגו את סחרות דמשק.

י. יהושע מסכם כאן באמרו כי מספר החנויות היהודיות בקטע הנקרא בשם "סוק אל ביזאר", היה גדול ממספר החנויות הערביות (עמ' 95).

לפי הערכתנו, מבירווי דברים בנידון, דווח זה של י. יהושע מכוונים למצב הדברים ביחס לבתי העסק בשנות ה-20, ובתחילת שנות ה-30.

יא. בעלי עסקים יהודים

ברחוב דוד בשנות ה-20 וה-30

בהתייחסותנו לדברי י. יהושע על בתי העסק ברחוב דוד וברחוב ה"ביזאר", נציין כי בפנינו מקורות נוספים על חנויות יהודים שהתקיימו ברחוב דוד. הכוונה היא למדריכי העסקים: "כל ירושלים" לשנת 1921, והקובץ המסחרי "כל ארץ ישראל" לשנת 1932. קבצים אלה משמשים מקור למידע חשוב על בתי העסק בארץ באותם זמנים. תוך עיון במדריכים הנ"ל, ניתן להיווכח, כי אמנם רובם של בתי העסק היהודיים היו מרוכזים באותו הזמן